

A kultúra szociológiai megismerése

Ha a kultúra társadalmi meghatározottságait természetes összefüggéseikben* vizsgáljuk, feltehetjük azt a kérdést, hogy miként is válhatnak a társadalmi gyakorlat problémái és szükségletei a kultúra szükségleteivé, hogyan kerülnek át a társadalmi gyakorlat dimenzióiból a szellemi kultúra dimenzióiba.

Ahhoz, hogy a módszertanilag helyes utat megtaláljuk, két fogalmat kell összekapcsolnunk: elsősorban a társadalmi gyakorlatról van szó, amely nemcsak a közvetlenül átalakító tevékenység egy bizonyos szintjét, hanem az ennek megfelelő tudatot is magában foglalja; másodsorban az áthagyományozott szellemi kultúráról, amelyet az előző társadalmak gyakorlati szükségletei határoztak meg.

Igaz ugyan, hogy e két fogalom közül egyik sem felel meg önmagában az új társadalmi gyakorlat kulturális szükségleteinek, de nélkülük nem lehet megérteni a társadalom új kulturális dimenzióit.

A közös tudat és közös nyelv, mint a társadalmi gyakorlat szervesen szükséges oldalai, fokozatosan elégtelenné válnak, elsősorban éppen az új társadalmi gyakorlat szempontjából.

A gyakorlat szükséges összetevőiről van szó, amennyiben gondolkodás és nyelv nélkül semmit sem tudnánk saját létünkéről, amennyiben nélkülük nem volna lehetséges a társadalmi lét. Az egészséges gondolkodás a vélekedés által jut el az egyszerű, kézenfekvő okhoz. Ugyanakkor ez a gondolkodás elégtelen, mert ha tekintetbe vesszük ezeknek a kommunikációs formáknak a csökkent általánossági és elvontsági fokát, túl keveset tudunk meg révükön a természeti és társadalmi valóságról. A köznapi gondolkodás a környezetet gyakorlati működése, és nem objektív lényege szerint fogja fel — mutat rá kései esztétikájában Lukács György.

A köznapi gondolkodás fontossága és fogvatékoságai a társadalmi gyakorlat-való közvetlen kapcsolatából adódnak. Illékonyága, gyenge általánossági foka ellenére, bár nem felel meg a zárt, a sajátosságosan objektíváló formáknak, ez az az oldala a társadalmi valóságnak, amely utat nyit a gyakorlatnak, a gyakorlat sajtósági szükségleteinek a szellemi kultúra felé, ennek erősen objektívált formái, a tudomány, művészet, filozófia felé.

A köznapi gondolkodás nélkül a társadalmi gyakorlat, a magában foglalt összes szükségletekkel együtt, néma maradna a tudat magasabb rendű formái számára, ahogy ez általában az idealista filozófiában be is következik.

A gyakorlat „némasága“ az örökkévalóság által megnevesített gondolkodással szemben ma is felmerül mint képzelt akadály a társadalom, a társadalom szellemi kultúrájának tudományos magyarázata előtt.

Az a tény, hogy a gyakorlatnak szükségszerűen tudatos oldala is van, nem jelenti azt, hogy egy kultúra szociológiai elemzése ennek az oldálnak, a közös tudatnak — mint a gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák és a tulajdonképeni szellemi kultúra között közvetítő rendszer elemeinek — a vizsgálatára korlátozódhat.

A szellemi kultúra szociológiai igazsága nem a köznapi tudat, bár ez mint kiindulópont szükséges eleme a szellemi kapcsolatoknak. A mindennapi lét lebírá-sához szükségünk van olyan közvetítő szellemi erőkire, amelyek minőségileg meghaladják a köznapi gondolkodás körét.

Az objektívan meghatározott társadalmi szükségleteket csak a szellemi alkotás magasabb rendű formái, a tudomány, művészet, filozófia stb. által lehet megragadni, ezek a formák pedig történetileg elválnak a köznapi tudattól, minőségileg meghaladják azt.

Tulajdonképpen minden szellemi kultúra kettős meghatározottságú: a kultúra különböző formái nagy erővel ható társadalmi, gyakorlati követelményeknek felelnek meg, de ugyanakkor alkotó módon reagálnak az előző kultúra követelményeire is.

Egy társadalmi rendszer kultúrája a konkrét, történeti gyakorlatnak ad eszmei választ az előző rendszertől örökölt kultúra alapján. Ez utóbbi annyiban élő

* Itt a társadalmi gyakorlatra, ennek sajátos formáira, az egyének a társadalmi életben játszott szerepére vonatkozó dialektikus materialista felfogásra gondolunk.

és értékes, amennyiben — legalábbis kiindulópontként — eszköze lehet az új társadalmi szükségletek feltérésének.

A társadalmi problémák megfogalmazása, a társadalmi gyakorlat megfejítése eredetileg az örökölt kultúra szintjén, ennek mértékében történik. Az emberiség szellemi kultúrája által feltett régi kérdésekre adott „válaszokat“ az új, kialakulóban lévő kultúra mondja ki, magáévá teszi őket, amennyiben ezeket a válaszokat igényli az új termelési mód társadalmi gyakorlata. A társadalmi gyakorlat az az „igénylő“, amely által a társadalom megtartja vagy kiveti a régi kultúra elemeit, és új kultúrát alkot magának.

Az új rendszer gyakorlati követelményeinek, a régi kultúra elemeinek és az új, kialakuló kultúrának ez az eredendő összefonódása okozza a szellemi kultúra sajátos folytonosságát és megszakíthatóságát, és teszi lehetővé, hogy a társadalom választ adjon talán már rég feltett kérdésekre, amelyek megválaszolását a társadalmi gyakorlat most múlthatatlanul szükségessé teszi.

Ebben az értelemben az új kultúra születését az örökölt kultúra igényeire redukálni épp olyan egyoldalúság volna, mint annak a kulturális örökségtől elszakított társadalmi gyakorlattal való kizárólagos magyarázata.

Valamely kultúra viszonya a társadalmi gyakorlathoz és saját szellemi múltjához — vagy legalábbis ennek társadalmi vetülete — a kultúrszociológia egyik fontos problémája.

A kultúra társadalmi meghatározottságát csak „a lét és gondolkodás közötti örök elszakíthatóságból“ (Feuerbach) kiindulva tudjuk magyarázni; ez az ellentmondás a valóságban az ellentétek azonossága, egymásba való átcsapása által oldódik meg.

A gyakorlat objektív és szubjektív oldala közötti különbség minden reális történelmi folyamat feltétele éppúgy, mint a történelmi gyakorlat és az ennek eszmei tükröződéseként megjelenő szellemi kultúra közötti különbség.

A történelmi gyakorlat és az ennek gondolati tükröződéseként megjelenő szellemi kultúra közötti különbség ugyanúgy feltétele minden reális történelmi folyamatnak, mint a gyakorlat objektív és szubjektív oldalai közötti különbség. Csak a különbség itt az igazi kapcsolat. Az igazi meghatározottság a különbség.

Az objektív és szubjektív közötti különbség feltétele egységüknek. A *logika tudományához* írott jegyzeteiben Lenin azt mondja, hogy a szubjektív és objektív közötti különbségnek is megvannak a határai. Amikor a társadalom objektív és szubjektív oldalainak egységét állítjuk, elválaszthatatlanságukra és egymásba való átcsapásuk lehetőségére gondolunk.

A valóság, a társadalmi gyakorlat eszménnyé alakítása, s ez utóbbinak mint szellemi értékek rendszerének újra valósággá válása — dialektika egyik legmélyebb gondolata a történelem és kultúra megértése szempontjából. Az ilyen módszerrel feltételek megóvják a kutatást a társadalmi gyakorlat és a szellemi kultúra közötti határok elmosásának veszélyétől, de ezek merev szembeállításától is, megóvják az idealizmus és a vulgáris, mechanikus materializmus minden formájától.

A legkülönbözőbb területeken folyó — Marx utáni és tőle független — modern tudományos kutatások alátámasztják Marx alapvető felfedezéseit. Jean Piaget például biológiai, pszichológiai és logikai kutatásaiból azt a következményt szűri le, hogy „a társadalmi csoport, és ami lényege, az együttműködés a munkában nem létezhet tudat nélkül, anélkül, hogy az egyének tevékenységét koordináló szabályokat ne fektetnének le. A csoport számára a — gyorsan formalizálódó — tudat nemcsak lehetőség, hanem mindenekelőtt szükséglet.“ Piaget számára, akár Marx számára, a szellemi, ideális világ a maga egészében más, mint a valóságos vagy lehetséges tevékenységek tudatosodási folyamata, a tevékenység pedig két pólus, az objektum és a szubjektum, az ember és a világegyetem eredendő szintézise. Egy ilyen nézőpont lehetővé teszi a társadalomnak, illetve kultúrájának egységes egészként való felfogását, olyan egészként, amely az emberi csoportok között kialakuló gyakorlati és gondolati viszonyok szerint tagoldódik.

Az egységes és teljes, a szellemi tevékenységet, kultúrát mint a társadalom felsőbbrendű és tárgyiasult formáját magában foglaló társadalmi gyakorlat gondolata minden nagy kultúrszociológusnál központi helyet foglal el. Pierre Francastel a képzőművészeti alkotás elemzésével kapcsolatban azt mondja: „Azt hiszem, szükséges, hogy az adott kor emberének teljes tevékenységével való viszonyában vizsgáljuk.“ Ez azt feltételezi, hogy a kultúra tanulmányozása minden társadalomtudomány felé nyílt diszciplínaként fejlődjék. Ilyen értelemben minden olyan felfogás, amely a kultúra születését elválasztja a társadalomtól, megfosztja a kultúrát lényeges jelentéseitől, legfontosabb reális meghatározottságaitól. A tudományos megismerés meghiúsítja az ilyen „izolacionista“ kísérleteket, ellenben a filozófia,

az irodalom, a művészet és főleg a vallás megőrzi őket, valóságos narcisztikus „kacérkodást“ úz saját tárgyával mint olyannal.

Ha a társadalmi életet az objektum és a szubjektum elválaszthatatlan egységként fogjuk fel, nem tudjuk átvilágítani a kultúra születését, helyét, lényegét, szerepét és dinamikáját anélkül, hogy olyan viszonyítási rendszerhez mérnénk, amelyben a szociológiai, lélektani és kulturális módszerek a művelődés szubjektív és objektív meghatározottságai szerint strukturálódnak. A szociológiai, lélektani és kulturális (pl. esztétikai) szempontok váltakozását a kultúra komplex, egymástól minőségileg különböző meghatározottságai szabják meg. Ez nem jelenti azt, hogy elegendő volna a kutatási módszerek halmozása. Az eklektikus tendenciák elkerülését, a kutatás módszertani egységét a filozófiai, illetve szociológiai koncepció egysége biztosítja. A szociológiai szempont szükséges egy kultúra megismeréséhez ahhoz, hogy ezt el tudjuk helyezni a konkrét társadalmi viszonyok egészében, de ez nem jelenti azt, hogy az ilyen szempont elégséges is. A szociológiai szempont magában elégtelen a kultúra minden mozgatójának megismeréséhez, lévén, hogy a kultúra nemcsak külső, társadalmi és történelmi törvényszerűségeknek, a „nagy logikának“ engedelmeskedik, hanem a „kis logika“ belső törvényszerűségeinek is. A kultúra tehát mint a társadalom szükséges összetevője a társadalmi és egyéni alkotás kifejezése, s így objektív és szubjektív meghatározottságú; annak a kereszteződésénél születik, ami volt, és annak, ami lesz vagy aminek lennie kellene a történelmi jelenben, a valóság és lehetőség, a szükségszerű és véletlen határán.

Következésképpen egy adott kultúra:

a) nemcsak az adottat fejezi ki, hanem azt is, ami nem jut el a valóság szintjéig, ami a lehetőség szférájában marad;

b) nemcsak valóságos és szükségszerű meghatározottságok kifejezése, hanem időnként e meghatározottságok gyengeségéé, amit negatív meghatározottságnak nevezhetnénk; minél inkább hátrálunk a történelemben, annál inkább találkozzunk a természeti elem túlsúlyával a társadalmival szemben mint megannyi hamis társadalomról és természetről való felfogás feltételével vagy éppenséggel okával;

c) található benne — az igaz és valóságos ismeretek mellett — hamis megismerési formák is; a kultúrát prizmához lehet hasonlítani, amelyben gyakran fénytörést szenved az emberi csoportok intelligenciája és érzékenysége, olyan prizmához, amely helyenként megnagyítja, helyenként lekicsinyíti vagy éppenséggel eltünteteti a reális folyamatokat.

Adott szellemi kultúra mindig többet vagy kevesebbet, másképpen vagy mást mond, mint a társadalom, amely szülte, mint amely objektívan megmaradt az emberiség történetében. A kutatásnak fel kell tárnia a különbséget, s nemegyszer annak összeférhetetlenségét, amit egy társadalom hisz, gondol és érez magáról, azaz, amit ezek a hitek és gondolatok valóban jelentenek.

A dialektikus materialista determinizmus nem úgy fogja fel a művelődést, mint a társadalmi élet egyszerű „termékét“, amelyből szó szerint kiolvasható a társadalom valódi mivolta. Ahogyan egy rendszer gyakorlati valóságából nem lehet lineárisan „levezetni“ a kultúra valóságát, úgy a kultúrából sem lehet levezetni a társadalmi gyakorlat valóságát. A kultúra és a társadalom közötti viszonyban gyakrabban találunk az ellentmondásig nyugtalanító ellentéteket, mint olyan pihentető megfeleléseket, amilyenekre a kényelmet áhító gondolkodás vágyik.

A társadalom és kultúrája közötti állandó szembesítés folyamatában a szociológiai nézőpont elfogadása két szempontból szükséges. Egyik a kultúrán belüli, a másik ezen kívüli; persze, ez a két szempont sem jelentkezik egymástól elválasztva, hanem dialektikus egységet alkot. A kultúrának gazdasági, társadalmi, politikai koordináták közé való szociológiai elhelyezése, mint külső viszonylat, ma inkább elfogadott, de ezen az adott társadalmi kontextusba való elhelyezésem túl gyakran szem elől tévesztik a szociokulturális viszonyok tanulmányozását mint a mű belső világát is meghatározó tényezőket. Így a szociológia mint a kultúra tanulmányozásának belső módszere eltűnik. A két oldal szétválasztása által a szociológiai módszer külső oldalára korlátozódik, s így formálissá, gyakorlatilag hatástalanná válik. Ezt a veszélyt ma a nem marxista kutatók is felismerik. Jean Starobinski például azt állítja, hogy a kultúra egzisztenciális dimenzióját nem lehet kizárólag külsőként felfogni; ettől a dimenziótól pedig nem lehet eltekinteni akkor sem, amikor a *mű, a kultúra belső viszonyait vizsgáljuk*. Ennek gyakorlati kivitelezése a kulturális tények, a tudományos, filozófiai, irodalmi, vallási művek beható ismeretét feltételezi elsősorban, másodsorban pedig a kutatási módszerek pontos és biztos, váltakozásukat lehetővé tevő kezelését. E nehézségek itt elméleti-módszertani jellegűek.

Az, hogy a kultúrát a külső elemzések túlsúlya miatt nem ismerjük eléggé, csak formális érv. Az ilyen elemzések tulajdonképpen két szempontból elégtelenek:

a) a társadalmi környezet vizsgálata legtöbbször empirikusan, a kellő szociológiai és lélektani koncepció elsajátítása és alkalmazása nélkül történik;

b) a mondhatni hamis szociológiai és pszichológiai vizsgálat megáll a mű, a kultúra előtt, s így fölöslegessé teszi az őt megelőző elméleti műveleteket. Az adott kultúra megismerése a cél, és éppen ez marad megvalósíthatatlanul. Csak ebben az értelemben érhetünk egyet *Az irodalom elmélete* szerzőivel, Wellekkel és Warrennal, amikor azt állítják, hogy az irodalomelméletet annyira lefoglalta a művek környezetének vizsgálata, hogy maguknak a műveknek az elemzése szerénynek mondható a környezetük megismerését célzó óriási erőfeszítések mellett.

Akkor is, ha a kutató — anélkül, hogy a történeti vagy szociológiai szkepticizmus hibájába esnék — tudja, hogy a kultúrát nem lehet megragadni pszichológiai és társadalmi meghatározottságaitól függetlenül, kételyeket érez a szociológiai módszerek kultúrára való alkalmazását illetően. Így Starobinski jelentős erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a művet, a kultúrát egy bizonyos történeti-szociológiai környezetbe ágyazza, hogy e célból számos és sokféle módszert kombináljon; mégis úgy látja, hogy ha a nyelvi tényezőt ma magasabb szinten lehet is ellenőrizni, a nyelvi tények egészének irodalmi valóságát kevésbé, az életrajzi eseményeknek többféle jelentést tulajdoníthatunk, a társadalmi viszonyokat pedig csak többszörös puhatólás által vezethetjük le. Nem lehet nem egyetérteni azzal, hogy azok a tudományok, amelyek nélkül a kultúra elméleti megközelítése nem lehetséges, különböző fejlődési fokon állnak. De a kutatásnak éppen az ebből adódó módszertani fogyatékoságának kell tudatában lennie. Azonban Starobinski tartózkodása a művelődésszociológiától onnan ered, hogy összetéveszti a tudományos szociológiát a személytelen és gépies technikák rendszerével, ahol a kutató alkotóképessége nem játszik szerepet, amelyet akár át is ruházhatunk egy gépre, ezáltal elszakítjuk a tudományos kutatást az alkotó, kritikus ihlet erejétől.

A szellemi kultúra szociológiája általában a következő ellentétek között vergődik: egyrészt tudományos státust követel magának, másrészt filozófiai, szociológiai, pszichológiai vértete az említett tudományok már meghaladott stádiumának felel meg. Így tudományává való összeállása már eleve aláaknázott, amennyiben nem használja fel a XIX. és XX. század nagy közgazdaságtani, filozófiai és szociológiai felfedezéseit.

Anélkül, hogy a művelődésszociológia eddigi eredményeit leértékelnénk, nyugodtan állíthatjuk, hogy ezek nagy része, közvetlenül vagy közvetve, a marxista társadalomtudományok elterjedésének köszönhető. Ez a modern társadalmak szükségleteiből, a tudományos gondolkodás logikájából, magából a marxizmus természetéből következik. Amint ezt az Aragon műveihez írott előszavában Roger Garaudy is állítja, a kritika mindig, többé vagy kevésbé nyilvánvalóan az általános világnézettől függ. Egy adott társadalomban a kritikus a nemzetnek az adott társadalmi rendszerhez való viszonyulását fejezi ki. Annak, amit mond, ez adja meg nagyságát, és ez szabja meg korlátait. A marxizmus az első, mondhatnánk egyetlen kísérlet arra, hogy az, aki marxistának vallja magát, vállalja, hogy nem felejtí el; nemcsak azokhoz beszél, akiknek életkörülményeit ismeri és megosztja, hanem minden, a tőle különböző, alakulása perspektívájában látott emberhez. A marxista filozófia, a marxista társadalomtudományok egyetemes, tudományos jellegéről van szó, s ez lehetővé teszi, hogy a kutatás tárgyát úgy közelítsük meg, ahogy van. Innen a kultúrával foglalkozó tudományokban fellelhető új tendencia, az a demisztifikáló légkör, amelyben feltárulnak a társadalmi élet és az adott kultúra közötti kapcsolat konkrét módozatai, ami nélkül a kultúra sajátos jelentéseinek, utánozhatatlan eredetiségének felfedezése lehetetlen. Ezzel kapcsolatban mondja Lukács György, amikor szellemi életrajzát vázolja, hogy első, a *Theorie des Romans* szellemében írott irodalmi bírálatain misztikus hangulat, a poétikus színezetükből származó melegség uralkodik; később a filozófiai, társadalmi, politikai, tudományos gondolkodás hatására ez a hangulat szétfoszott. Amint ezt a *Balzac, Stendhal, Zola* című könyvében mondja, a dolgokat világos és éles, sokak számára kemény és hideg fényben kezdte látni. Ezt a világosságot a marxizmus hozta meg számára. Ez az átmenet sokaknak kiábrándító, s ez rendjén is van, hiszen nehéz a valósággal szembenézni, senkinek sem sikerül egyszerűben.

Szociológiai szempontot képviselni a kultúra megismerésében nem egyértelmű valamilyen „módszertani fanatizmussal”. Annak a módnak a megragadásáról van csak szó, ahogyan a történelem behelyezi a művet, a kultúrát, az objektív, konkrét társadalmi valóságba. A megismerésnek figyelembe kell vennie a szociokulturális viszonyokat, annál is inkább, mert ezek semmivel sem nyilvánvalóbbak, semmivel sem kézenfekvőbbek, mint bármely társadalmi viszony lényege. Nem „mód-

szertani terrorizmusról" van szó, hanem csak arról, hogy módszeresen meg kell haladni a szociokulturális viszonyok létezésének tehetetlen elfogadását, ki kell emelni őket a misztifikáció ködéből.

A kultúra összetevőinek előzetes, részletes megismerése és „felleltározása” után szükségessé válik ezek rendszerezése is. A kultúra mint egységes, koherens, dinamikus és funkcionális rendszer annyiban létezik, amennyiben a *társadalom számára* létezik. A kutatás kiindulópontja csak elvont lehet, ebből jutunk el a logikai konkrétumhoz. Egy mű, egy művészeti áramlat, a kultúra egésze mint kiindulópont csak elvont lehet, a meghatározottságok felfedezése önthet beléjük életet. A kultúra fogalma annyiban konkrét, amennyiben a meghatározottságok szintéziseként, a többféleség egységeként valósul meg.

A vizsgált társadalmi terület sajátosságai rányomják bélyegüket a megismerésre; a szellemi alkotás látszólag véletlen és elszigetelt formái válnak a megismerés tárgyává; ez a megismerés maga számos társadalomtudomány tárgyává válik, melyek fókuszában a kultúrszociológia áll. Csak ennek az útnak a végén tárul fel a kultúra mint konkrét, tagolt, saját funkcióival és dinamikával rendelkező egész — egy formátlan, kaotikus, a gondolkodáson uralkodó s ezért meg nem ragadható totalitás helyett.

Michelangelo: A Capitolium-tér mozaikkövezete (Róma)